

Ulrika Stenbäck Lönnquist & Stig Welinder

Folkhemmet möter butöserna

Publiken protesterar

Frånvaron av smuts, ohyra, orenlighet, slask och snusk i vardagen är ett nämligen modernt fenomen. Det ingår i moderniteten. Vid de många tillfällen, då vi föreläst om fåbodar och förevisat utgrävningar av fåbodar för hembygdsföreningar, pensionärsföreningar och många andra grupper, har det väckt förvåning och bestörtning, att detta gällde också äldre tiders fåbodar (Stenbäck Lönnquist & Welinder 2005). På fåbodarna hanterades mat av kvinnor; där var självfallet rent.

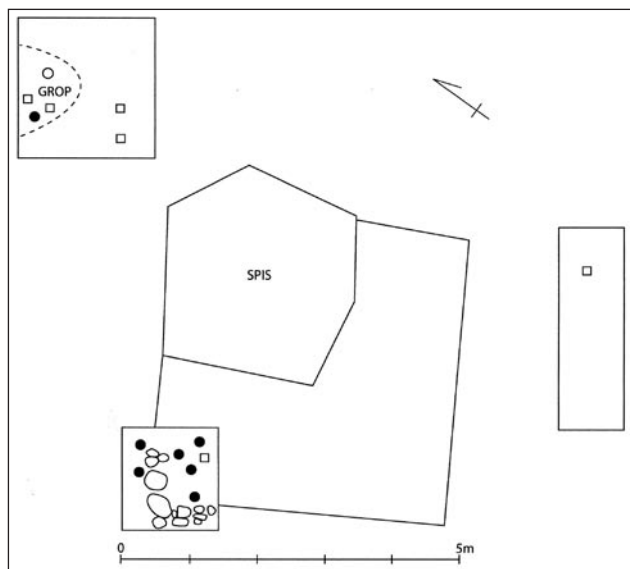
En annan tid såg på orenlighet på ett annat sätt än senare generationer, också på fåbodarna och i butösernas hantering av mjölk, ost och smör. Orenlighet är ett fenomen att förstå som kultur, tradition och norm (Douglas 1966) – och att anakronistiskt förfasa sig över. Gränsen mellan det rena och orena skapas och upprätthålls i människors dagliga göranden och låtanden, i den gemensamt skapade miljön. Efter vårt nutida sätt att se på saken uppfattades i äldre tid mycket som vi ser på som smuts och skit inte som orent. Gränsen mellan det rena och orena har inte alltid uppfattats som lut, såpa och skurborstar eller tvättmedel, tvål, hygien och baciller. Gränsen är att skapa ordning, inte att skura och skrubba.

Vi ska emellertid i de följande avsnitten mera försöka förstå den publik, som vi har mött under de senaste åren, än äldre tiders butöser. Det handlar om kvinnor, kvinnlighet, kvinnlig självkänsla och stolthet, och om orenlighet som inte för alla kvinnor har varit oren.

Fåbodarnas arkeologi

De arkeologiska utgrävningarnas fosfatkartor och fyndspridningskartor visar hur butöserna kastade avfallet utanför dörren och runt knutarna på bustugorna. Våra två exempel är från 1700- och 1800-talen. Munkebovallen ligger 5-6 mil ifrån gårdarna i lågfjällsterräng. Svartviksbodarna ligger 1-2 mil från gårdarna vid en sjöstrand i deras utskog.

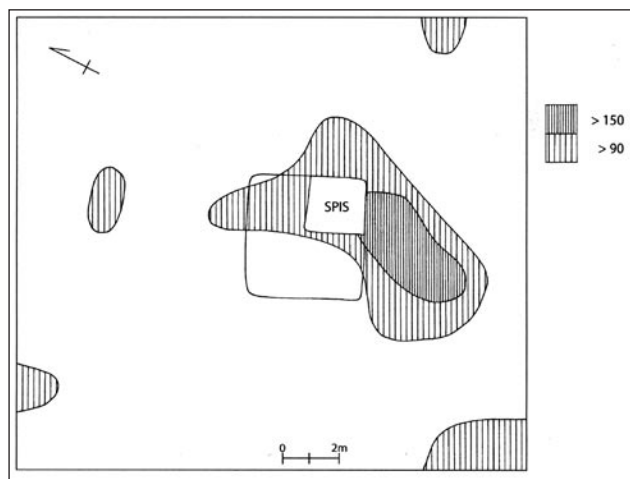
Vid spisknuten på en av bustugorna på Munkebovallen i Ovikenfjällen hade en svacka i marken fyllts med allehanda avfall, och i ett hörn inuti stugan var det mest matavfall som inte hade städats ut (Fig. 1; även Stenbäck Lönnquist & Welinder 2005:Fig. 5). I en av bustugorna i Svartviksbodarna i Södra Dalarna låg avfallet hopat rakt framför dörren, men också inuti stugan vid spisen (Fig. 2). Här hade man tömt spisaska och kastat slask (Fig. 3).

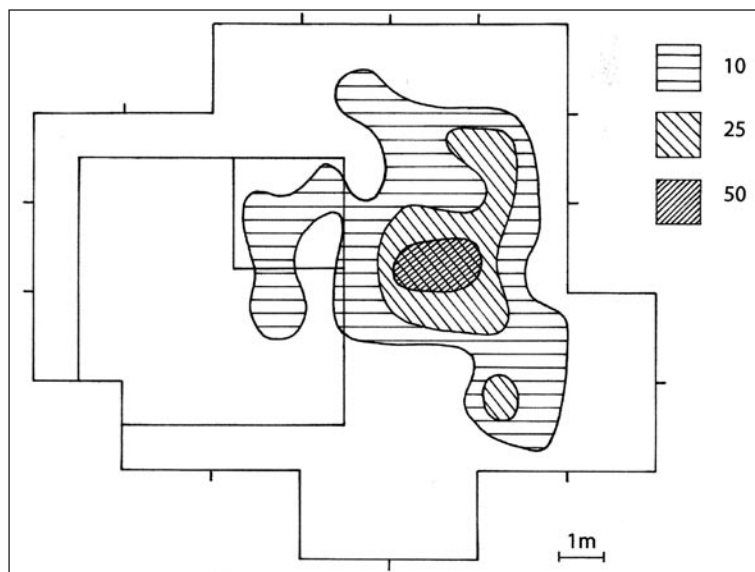
Figur 1. Tre utgrävningsschakt utanför en bustuga på Munkebovallen i Oviksfjällen, Jämtland, med en slaskgrop och fynd av keramiskärvor (cirklar), glasbitar (kvadrater) och obrända ben (punkter)

Är det sant?

Publiken har mött våra fosfatkartor och fyndkartor projicerade på väggarna i hembygdgårdar, bystugor och föreläsningssalar med tvivel. I synnerhet äldre kvinnor i publiken har mött dem med förnekande. De accepterar inte att butöserna var orenliga; vi far inte med sanningen.

Figur 2. Fosfatkarta runt en bustuga på Svartvikens fäbodan i Stora Skedvi socken, Dalarna (skraffering för >90 och >150 fosfatgrader).

Figur 3. Fynd av brända ben runt en bustuga på Svartvikens fäbod i Stora Skedvi socken, Dalarna (skraffering för >10, >25 och >50 benbiter).

Då vi sommaren 2005 hade annonserad publikdag mot slutet av utgrävningen i Svartviken flockades ett sextiototal personer runt den lilla husgrunden. Studenten Pia berättade om fosfatanalys, delade ut vår fosfatkarta (Fig. 2), pekade på marken framför stugans dörr och förklarade, och där stegade utgrävningsledaren runt och sa "klafs, klafs." Som vanligt var det en kvinna i sjuttifemårsåldern som först lät höra sig. Inte hade väl flickorna trampat runt i avfallet? Jo, fostatkartan visar var avfallet hade kastats. Men hade dom inte lagt lite åt sidorna, så att dom kunde gå i en ren gång fram till dörren? Nej, så ser inte fosfatkartan ut. Kunde dom inte ha lagt en spång över? Nja... Hela sällskapet runt utgrävningsschaktet i skogen blev engagerade i frågan. Att flickorna skulle ha varit snuskiga var inte tänkbart. Lyckligtvis hade vi tidigare talat om fynden av kritpipor som daterar bustugans användningstid och med publiken diskuterat huruvida det var butöserna eller män, som tillfälligt arbetade på vallen, till exempel i slåttern, som hade rökt och kastat bort piporna. Snart kunde publiken ena sig om att det var männen som hade hopat slask och sopor framför dörren till bustugan.

Butösernas renhet – och kvinnlighet – var räddad. Gemyterna lade sig, och fortsättningsvis bekymrade det inte publiken att det också låg keramikbiter, brända ben, fönsterglasskärvor, rostiga spikar och mycket annat framför dörren.

Det är alltid äldre kvinnor som protesterar och inte tror på vår framställning. En annan gång, under ett seminarium på den arkeologiska universitetsinstitutionen i Uppsala hösten 2005 bekände en kvinna i trettiofemårsåldern hur hon själv som fäbodjanta nog hade tömt slaskhinken från bustugans trappsten. Hon hade emellertid varit noga med att göra det mot den sidan där dörren var hängd. Då kom avfallet bakom dörren, och hon kunde låtsas att hon inte såg det.

Folkminnenas arkeologi

När folkminnesupptecknaren Levi Johansson i början av 1900-talet reste runt i Norrland för att dokumentera livet på landsbygden såg han avfallshögar, men av ett helt annat slag än våra dagars plasttunnor. I Ångermanland var det brukligt att ha "brokasa". Det var en hög sopor som placerats mellan stugbron och stugväggen och som ibland hölls på plats av en vall av grästorvor. Här slog man bort slaskvatten, kastade allehanda köksavfall som inte djuren kunde äta och tömde urin. Denna sophög kunde under sommartid sprida en allt annat än angenäm stank, och den var också ett populärt tillhåll för flugor. En brokasa kunde dock emellanåt vara välskött, med porös jorduppblandning och färskt gränis över slasket (LJ nr 2130). Brokasa kunde också utnyttjas som avträde för gårdens vuxna och barn. Särskilt vintertid när det var för mörkt och kallt för att söka sig till skogen eller fåhuset var det vanligt att man satte sig utanför dörren vid sidan av förstubron (Johansson 1927:131-132). Detta fick Levi Johansson erfara en sommar när han tillfälligt bodde på en gård i norra Ångermanland (Johansson 1927:133):

I en gård där jag bodde, råkade jag alldeles oavsiktligt överraska husets dotter, en tärna på 17 eller 18 vårar, då hon satt på huk på brokanten, där brokasa blivit bortkörd. Mön tycktes inte bli det minsta uppskrämd. Hon reste sig helt lugnt, torkade sig på precis samma sätt som den förut omtalade gamla gumman i Frostviken och gick in i stugan.

Den omtalade gumman från Frostviken gjorde sina behov, helt ogenerad mitt på gården, genom att bara lyfta lätt på kjolen och sedan torka sig i grenen med densamma (Johansson 1927:126). Detta sätt att torka sig var vanligt och principen "man tager vad man haver" gällde för många. Det kunde bli gräs, mossor, snö eller vad som fanns till hands (Frykman & Löfgren 1979:165). En annan gumma berättade med stolthet att hon minsann aldrig under sin levnad använt annat än pekfingeret (Johansson 1927:132).

Att vårt tvättande och skrubbande ibland ter sig överdrivet och inte alltid uppskattas av alla blev museipedagogen av oss två författare varse vid en skolverksamhet vid en skogsarbetarkoja för en tid sedan. Skolklassen diskuterade hygien hos skogsarbetarna förr i tiden, eller snarare frånvaron av den. När barnen fick höra att man ibland inte tvättade kroppen på flera månader, var det en pojke som spontant utbrast: "Gud, vad skönt att slippa duscha på så länge!" Vid närmare eftertanke så kom man tillsammans på att det vore nog bra att duscha i alla fall ett par gånger i veckan.

Om vi går tillbaka 150 år i tiden så kunde den som överdrev sitt tvättande anses märkvärdig och högfärdig. Den personliga hygien bestod i att på lördagskvällen eller söndagsmorgonen tvätta av sig om händer och ansikte. Hela kroppen tvättades endast en gång om året, på julafton (Johansson 1927:122). En provinsialläkare i Jämtland skrev i sin årliga rapport över tillståndet i distriktet (Förste provinsialläkaren 1910):

Från Berg anmäles i sammanhang härmed, hurusom familjer finnes hvilkas medlemmar anse det vara lyx eller åtminstone onödigt att dagligen tvätta sig.

Så sent som 1910 sågs emellertid detta inte på av grannarna med välvilliga ögon. Kläderna byttes inte ofta. Ytterplaggen tvättades sällan eller aldrig, speciellt inte manskläderna (Johansson 1927:123). Underbyxor eller kalsonger var inte vanliga. Det enda egentliga underplagget

för både kvinnor och män var, till exempel i Frostviken i Jämtland, en skjorta av hemvävt helylletyg, ”strigen” kallad. Ofta hade man två sådana skjortor, en för vardag och en för helg. När söndagen närmade sig bytte man till helgstrigen. När måndagen kom bytte man tillbaka igen (Johansson 1947:177). Kvinnorna hade dessutom en underkjol, ”stakken”. Att detta plagg ofta var, kort sagt, nedsmutsat förtäljer denne mans kommentar vid ett husförhör på 1830-talet i Frostviken (Johansson 1947:104):

Gunnborg vill inte låta av sig stacken, då vi skall ligga. Hon ligger i stacken och avlar lusen och nöter den lika mycket på nätterna som på dagarna.

Att mannen hyste ovilja inför hustruns val av nattplagg kan förstås utifrån plaggets tidstypiska användning. När kvinnorna arbetade i fähuset vek de upp kjolen och fäste den i midjan. Detta gjorde att insidan av kjolen och underkjolen blev utsatt för all smuts de kom i kontakt med i arbetet med djuren. Ofta var också underkjolen det enda man torkade av sina händer på när man blev alltför smutsig. Stakken blev stel av smuts och luktade påtagligt av gödsel och urin (Johansson 1947:104-105). Att byta kläder när man skulle arbeta i fähuset var inte något som förekom. Att ha särskilda kläder för det skulle ha väckt löje, och i de fall man överhuvudtaget bar skor bar man alltid samma par (Frykman & Lövgren 1979:151).

Väggloss var mer regel än undantag i många hem ännu för 100-150 år sedan. Om detta beror på att vi städa mera eller på något annat må vara osagt. Att i vår bemärkelse städa var något man sällan gjorde i hushållen förr. Skurning av golven förekom till årets stora högtider, påsk och jul. På en del gårdar skurade man också vid sommarens början och vinterns ankomst. Sopade gjorde man när det blev alltför skräpigt och när det skulle komma gäster (Johansson 1927:133-135).

Med bakgrund av dessa exempel på hur man skötte sophantering, sin personliga hygien och städandet så är det lätt att förfasa sig över snusket förr. Dåtidens människor såg emellertid på renlighet på ett annat sätt än vad vi gör nu. Det vi i dag ser som skit och smuts sågs inte nödvändigtvis som orent förr. Vi förknippar hygien med renlighet. Vi tvättar av oss arbete, andra människor och bakterier. Artonhundratalets bönder hade inte någon uppfattning om att det kunde vara skadligt att vara smutsig. Att gå med samma kläder från fähuset till matbordet väckte inte någon hygienisk motvilja. Man betraktade istället smuts som något positivt: smutsen betydde liv. Kölden blev också mindre påträngande om man tvättade sig sällan, eftersom smutsen gav ett extra skydd utanpå kroppen (Frykman & Löfgren 1979:160).

Tvättningen av kroppen, när den väl förekom, hade en mer rituell prägel. Tvätten var ett sätt att uttrycka var man drog gränsen mellan helg och vardag, arbete och vilodag, privatliv och offentlighet. Kravet på att uppträda hel och ren var störst i den offentliga sfären. Att under vardagen visa de spår som arbetet lämnade på kroppen i form av smuts och svett var inget avvikande eller konstigt (Frykman & Löfgren 1979:160-163).

Dammande och sopande hörde till den borgerliga kulturen och ingick där i den dagliga ritualen. För bondgårdarnas innevånare var det annorlunda. Här saknades de egentliga motiven för att dagligen försöka bekämpa smutsen inomhus. Smuts fanns överallt och sågs inte som något hot. Ofta fanns det tillräckligt med arbete med att producera det livsnödvändiga, så städningen var inget prioriterat arbete. När stugan städades för att förvandla vardagen till fest gjordes det rejält. Det var inte något småsopande varje dag. Städningen var en rituell handling, inte en hygienisk (Frykman & Löfgren 1979:158-159).

Sambandet mellan brister i hygien och ohälsa sågs och betonades alltmer mot slutet av 1800-talet och i början på 1900-talet. Förbättringar i boendestandard och ökad hygien utrotade näst intill tuberkulosen. Synen på rent och orent förändrades. Det var dock inte enbart de nya rönen som förändrade människornas syn på hygien. Kampen mot bakterierna och smutsen hade också andra motiv (Frykman & Löfgren 1979:148-149). Orenligheten sågs som ett moraliskt problem och något som vidmakthöll klyftorna mellan samhällsklasserna, ett hinder på vägen mot jämlikhet och förbättring. Med ökad renlighet kom frigörelse. Vägen från det gamla samhället fordrade ett avståndstagande från smutsen och lorten.

Under 1800-talet började också den svenska storbonden att ta form. Genom de nya jordreformerna, odlingsmetoderna och grödorna samt med hjälp av god tillgång på billig arbetskraft uppstod ett samhällsskikt av ekonomiskt välmående bönder. Strukturen förändrades i de större bondhemmen. Skillnaden mellan husbondefolk och tjänstefolk tydliggjordes. Kökets funktion som allrum försvann och separata rum för bland annat matlagning och sömn uppstod. Denna förändring kan ses som ett förborgerligande av delar ur bondeklassen och med den kom en ökad renlighetsiver. Det blev fint att ha det rent omkring sig och att hålla den egna kroppen fri från smuts och spår av arbete (Frykman & Löfgren 1979:177-179).

Som kontrast mot den nya renligheten ställdes de jordlösa grupperna som också växte till under samma tid. Många var tvungna att överleva på de binärningar som jordbruket skapade. Det var också ur denna grupp som industriarbetarna rekryterades. I denna miljö gjorde Ludvig Nordström sina resor på 1930-talet och skrev om Lort-Sverige (Nordström 1938). De flesta människor i dessa grupper förhindrades av trånga och mörka bostäder och en ekonomi, som lämnade mycket övrigt att önska, att förändra sin situation. Att kunna ta avstånd från misären och sträva mot den finare världen, där människorna var disciplinerade, behärskade och rena, var för många svårt i denna miljö (Frykman & Löfgren 1979:181-183). Det blev en uppgift för mellankrigstidens och förtiotalets folkhem.

Kvinnor, kor och mat

Karaktäristiskt för fåbodarna är butösernas intima samvaro med boskapen, korna och de andra djuren. Detta gällde naturligtvis för många kvinnor på gårdarna hela året, men just på fåbodarna var livet inrättad kring och för korna, mjölkningen och mejerihanteringen.

Närheten till korna och deras smuts och dynga var en självklarhet för allmogen, men något som bekymrade den begynnande modernitetens provinsialläkare i deras årliga sammanställningar över tillståndet i distrikten. Från Jämtland kommer följande rapport (Provinsialläkaren 1876):

Dock quarstår ännu inom några af (distriktets) socknar (synnerligen inom Bergs distrikt) den osed att en del familjer, äfven sådana som äga ganska rymliga (timrade och inredda) boningshus – vintertiden hafva sin bostad i ladugårdshusen, om ej såsom å en del andra orter, bås om bås med kreaturen, dock å loftet ofvan fåhuset ”fåhusgälln” eller vanligen i en ifrån kreaturen genom en tunn brädvägg afskild kammare.

Sådana fåhuskammare finnas öfverallt inom Jemtland samt tjenar vanligen till bostad för den quinliga tjänstepersonalen. Denna sed är vämjelig och jag är öfvertygad om att kommunal-styrelserna hvar å sin ort kommer att göra allt för att med tiden utrota [...]

Fram till 1870-talet innehåller årsrapporterna mycket om vädret och skördeutfallet som bakgrund och förklaring till hälsotillståndet och sjukdomsläget inom distriktet. Alltifrån 1870-talet, som den citerade rapporten kommer ifrån, skrev läkarna istället motsvarande mycket om bostadsstandard, vattenkvalitet och allmänt hygieniska förhållanden. Detta var något att på sina håll bekymra sig om gott in på 1900-talet. Saken sammanfattades 1908 av en överblickande läkare i Jämtland (Förste provinsialläkaren 1908):

Af dessa anförda förhållanden ligger i öppen dag, att stor osnygghet och sanitära vådor måste uppstå.

Korna uppfattades emellertid bara av läkarna som orenlighet. Dem levde man mittibland i vardagen och inte minst på fåbodarna (Fig. 4). Där hanterade kvinnor dagligen mjölk, ost och smör, det vill säga mat, liksom de kvinnor dagligen gjorde i gårdarna, där den jämtländske läkaren i citatet ovan särskilt betonar, att det var kvinnor som bodde tillsammans med boskapen.

Figur 4. Butös och boskap på Fittjebodarna i Jämtland. Foto: Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Uppsala; Em. Eriksson 1936.

Vår föreläsningspublik har ofta förundrats över och ställt sig tvivlande till just att mjölk- och mathanteringen ägde rum i fåbodarnas orenlighet. Under en fåbodkväll hösten 2005 på en hembygdsgård restes frågan, mot vanligheten, av en ung man. För honom var det snusket kring maten, inte speciellt att det var kvinnor inblandade, som var det problematiska.

Kvinnor, eller pigor, kor och mat var ett sammanlänkat komplex i det äldre bondesamhället. Kvinnorna skötte korna, korna gav mjölken som kvinnorna beredde till mat, och kvinnorna, och alla andra hushållsmedlemmar, åt maten. I arbetet kring korna byggde män fåhusen,

stängde gårdsgårdarna, slog ängarna, och transporterade vinterfordret, men korna var kvinnornas dagliga ansvar och kvinnliga identitet. Boskapen var också en del av gårdens försörjningsbas, kapital och penninginkomst.

Korna var för kvinnorna personligheter, invånare på gården. De föll inom gränserna för det rena. De var inte orenlighet (Frykman & Löfgren 1979:151-155). Det orena var kaos, tabu, det oberörbara. Dit hörde inte korna; de var rena, ordning, det samhörande (Frykman & Löfgren 1979:137-143). För att använda ett exempel efter Jonas Frykman: när pigan gick ut ur fåhuset på kvällen, satte hon ifrån sig dyngskoffan, släppte ner kjolen och gick på dans (Frykman & Löfgren 1979:151).

En indignerad publik

Under en arkeologisk föreläsningsdag för pensionärer i Härnösand reste sig den bortåt hundrahövdade publiken nästan som en kvinna och man. Nej då, det var så rent i gårdarna och byarna förr i världen, och självfallet på fåbodarna också. När "förr i världen" inträffade var lite oklart, men rent var det. Men, Lubbe Nordströms berättelser från Lort-Sverige, då? Han hade väl rätt i att det var lortigt i södra Sverige men inte i Norrland. Där hade man vetat vad Lubbe Nordström var ute efter och vad han ville se, så honom hade man lurat för att han skulle bli nöjd och visat honom just vad han förväntade sig att se, men rent var det. En äldre dam tyckte möjligen synd om föredragshållaren, som fick höra det ena vittnesbördet efter det andra om hur rent det hade varit förr i världen, så hon ställde sig upp och berättade om den gård som hennes familj hade förvärvat. Där hade barnen påtat och letat framför dörren och runt huset och onekligen hittat bra mycket skräp och bortkastade saker. Den övriga publiken kunde dock strax känna sig lugnad: gården hade legat i Uppland. I Norrland var det rent på gårdarna.

Kvinnor-renlighet-mat är uppenbarligen något sammanhörande och något som självklart skall vara och är rent. Allt annat vore skandal och omöjligt. "Rent" är emellertid inte detsamma som "renlighet". Det är gränsen mellan det som uppfattas som rent och orent som är det avgörande, och den gränsen har förändrats med moderniteten. Det renliga ingår i moderniteten.

Folkhemmets kvinnor

Under mellankrigstiden förändrades kvinno- och husmorsrollerna. Artiklar, debattinlägg och insändare i tidens husmors- och kvinnoakstidskrifter diskuterade hemmafruarnas plikter, självkänsla, undertryckthet och instängdhet gentemot framtidens yrkeskvinnors självständighet och frihet (Åström 1985). Gemensamt för debattörerna, vare sig de med bestörtning, ängslan, förväntan eller hoppfullhet såg fram emot en ny tid, var att de fasthöll att kvinnorna skulle ansvara för, helt enkelt vara, moderligheten, omvårdnaden och tryggheten i både hemmen och samhället. Detta innebar att kvinnorna hade att skapa och upprätthålla hemmen, och riktiga hem var trevnad, prydighet och renlighet.

Det syns mest på bilderna i Lissie Åströms analys och diskussion av husmödrarna i det tidiga folkhemmet hur renlighet var en del av kvinnoidealet: vita stärkta plagg, tvätt- och putsmedel, skinande fönster, dammsugare, rena ansikten och välvårdade händer i tidningsannonser (Fig. 5; även Frykman & Löfgren 1979:146-147).

**Min man
är
händig**

Är inte detta otvivelstänkt så sig — två sopnedkast! Och placerade så bekvämt vid diskhon! Den ena för gräsmat, den andra för annat avfall.

Min man är händig, kan fru Birgit Rasmussen i Norra Nöbbelöv säga med allt berättigande. Men hr Rasmussens händighet tar sig inte uttryck i småpysslande med en annan maträtt eller någon lövsagad hushållsuppfinning, han är händig i större sammanhang. Familjen Rasmussen bor på en modern lantgård med vithärliga ekonomibyggnader, som man rustat upp med många maskinella hjälpmedel och när man nyligen tog itu med att modernisera även i boningshuset, hjälptes de båda makarna åt att planera köksinredningen. Resultatet har blivit ett verkligt trivsamt kök fullt av finesser och många av dessa har husets herre själv funderat ut. En fläkt över spisen, som suger ut matoset har många husmodrar i sina kök, men många klagat över, att den inte fungerar så särskilt bra. Hr Rasmussen har funderat ut rätta placeringen på både fläkt och luftintag så omlämnat, att man kan steka still i köket utan att det knappast märks en doft av det.

En annan av hr Rasmussens fina uppfinningar är de två sopnedkast. Man tror att man fått ögonfel först, när man ser de två rostfrittblankande locken över köksbänken, ett brukar ju annars rika. Men i ett lantshus sorterar man köksavfallet innan man gör sig av med det. Matrester ska gräsen ha, och de två sopnedkasterna har kommit till för att gräsen ska få sitt i en särskild tunna och annat avfall hamnar i en tunna för sig.

Om det rasmussenska köket kan för övrigt berättas, att alla skåpdörrar och hyllor är fänerade med gabon, ett träslag med varm men ändå ganska ljus färg, som ger en verkligt trivsam interiör och dessutom är lättkött. I matvårn har man tapeterat med blommig plasttapet och i en liten nisch, som blev över i en f. d. köllärnsgång har man fått plats till både krukväxt och radio, två viktiga ingredienser för husmors trivsel i köket.

När man har bränt vid Av fil. mag. Marit Neymark

Det är inte roligt, då det bränner vid. Maten blir förstörd, och kokkärlet är besvärligt att få rena. Till rätter, som lätt bränner vid, bör man därför använda fjockbottade aluminiumkokkärlet. Då är risken för vidbränning minst. Det är bäst att röra om med en trägaffel eller en träsked med två avslutning, så att man bra kommer åt hela botten av kokkärlet. Om man har gaspis kan det vara idé att skaffa en platta, som fördelar värmen, och använda den till rätter, som har lång koktid och kan brinna vid.

Om man i alla fall har bränt vid, är det inte mycket att göra åt maten mer än att försöka undvika att få med av den vidbrända beläggningen, då man håller upp den. Därefter skrapar man ur så mycket, som går av beläggningen och läter kokkärlet stå i blöt med en diskmedelslösning eller kokar upp denna

i kärlet. Är inte vidbränningen alltför kraftig, brukar man sedan kunna få bort den genom att gno med en rotvika. Går det emellertid inte, får man ta till mekaniska rengöringsmedel, t. ex. mjukt skrupulver eller stålull och tvål. Till emaljerade kärlet och till kärlet av aluminium, rostfritt stål, glas och porslän bör man undvika att använda kaffekurpulver, grov stålull eller stålsvamp, för att inte ytan skall repas för mycket. Men har man fått en så kraftig vidbränning, att det har blivit en förkolnad beläggning, kan man tyvärr ofta inte få kokkärlet rent utan att ta till dessa medel och gno mycket kraftigt med dem. En mycket besvärlig och hård förkolnad vidbränning får man, om man bränner vid något, som innehåller mycket socker, t. ex. mos eller marmelad. Då man kokar sådant, skall man vara särskilt noga med att inte glömma att röra om.

11

Figur 5. Den moderna husmodern gläder sig åt två sopnedkast över den rostfria köksbänken (Husmoderns köksalmanack 1955).

Renlighet ingick i den kvinnostolthet som låg i det av kvinnan välskötta hemmet (Åström 1985:230-231):

Hur pass hela, rena och prydliga hon lyckades hålla sina barn var [...] ett mått på hennes husmorsära [...]. [...] de upplevelser av stolthet och glädje som kan utvinna ur rengöringsarbetet som sådant och ur det taktilla sysslandet med tingen i hemmet.

Denna husmorsroll, som med hjälp av den moderna tidens hushållsmaskiner och rationellt funktionalistiska bostäder och kök skulle kunna upprätthållas vid sidan av ett yrkesarbete, var och förblev en djupt rotad kvinnotradition (Åström 1985:210-228), som hade vuxit fram ur 1800-talets orenlighet och snusk (Frykman & Löfgren 1979:151-172). Det var de sista resterna av det samhället som fördömdes av Ludvig Nordström i slutet av 1930-talet som "Lort-Sverige" (Nordström 1938).

De äldre kvinnorna som vi har mött under våra föreläsningar och förevisningar har vuxit upp med och in i denna kvinnoidentitet. Vår berättelse om butöserna och om äldre tiders kvinnor angriper dessa kvinnors bild av sig själva och av andra kvinnor, kanske deras bild av deras egna mödrar och mormödrar. Den angriper deras kvinnoidentitet och deras plats i en kvinnotradition. Genom att de uppfattar kvinnor och renlighet som ett och detsamma – riktiga kvinnor är renliga och andras renlighet är kvinnors ansvar – blir en framställning av orenliga kvinnor ett angrepp på dem själva och deras kvinnlighet. Det spelar ingen roll att föreläsningen handlade om kvinnor för 150 år sedan och att bustugegrunden på utgrävningsplatsen var 250 år gammal.

De äldre männen i publiken har vuxit upp med detta kvinnoideal. För dem blir det något på en piedestal som rubbas av vår berättelse. Det handlar både om en kvinnobild och om arbets- och ansvarsfördelningen mellan könen. Och om mäns bild av sig själva som innehavare av ett patriarkaliskt ansvar för den ordning som är motsatsen till kaos. Orenliga kvinnor är kaos.

Butöserna själva kommer till tals

Avslutningsvis må det vara rättvist att låta butöserna själva komma till tals om sin syn på renlighet och orenlighet. De flesta folkminnesuppteckningarna berättar om slutet av 1800-talet. Hade vikten av renlighet nått fåbodarna vid den tiden? I många uppteckningar kring fåbodlivet framhålls renligheten som något av en dygd. Var detta ett utslag av den renlighetssyn som växte fram mot slutet av 1800-talet, eller hade renlighet en annan innebörd än vad vi avser? Att hålla rent och snyggt omkring sig var enligt många uppteckningar en viktig del av fåbodvistelsen (Märta Mårtensson, LJ nr 3679):

Första dagen i bodarna skurar pigan och sätter upp löv kring väggar och tak, tvättar kärlen och ordnar de medförda sakerna på sina platser i köke och boa (mjölkkammaren) stugans båda rum. Man lägger stor vikt av att ha det rent och snyggt.

Även i beskrivningen över hur en ”rejäl butös”, en duktig och respekterad kvinna, skulle vara finns kravet på renlighet uttalat (Anders Håkansson, ÖMEA nr 357:8):

På en botös ställdes stora krav, rättvis, rensam, gott handlag med kreaturen, något förstå kreaturens sjukdomar, vara känd på den trakt hon var, samt vara vänlig mot sina underordnade och föra en hedrandeandel.

Vilken betydelse la man då in i ”rent och snyggt” och ”rensam”? Vad innebar detta för butöserna själva? Var det att ha nydiskade tråg, hinkar och ostformar ordnade efter de mönster man var van vid och att man fick klä väggarna med färska löv? Var det ett för sommaren nyskurat stuggolv men en slask- och sophög alldeles utanför dörren och runt knuten? Utgrävningarnas fosfat- och fyndkartor (Fig. 1-3) antyder att det kan ha varit så. Kanske innebar butösernas ”rent och snyggt” helt enkelt att hålla de kärler man använde till ost- och smörtillverkning nydiskade och ordnade på sin plats efter givna mönster. Levi Johanssons uppteckningar från Frostviken illustrerar detta (Johansson 1927:127):

Mjölakens känslighet för surning och jäsning gjorde det nödvändigt att hålla dem så rena som möjligt. Dessa voro i gamla tider uteslutande av trä och blevo därför lätt formliga bakteriehardar. Man kokade därför mjölkkärlet tätt som oftast i enlag, skurade dem med tvagor av ”säfte” eller granris, sköljde dem grundligt i kokhet

vatten ock ställde dem slutligen att torka, sommartiden i solen, om vintern framför den öppna brasan. Mot renligheten i detta fall fanns knappast något att anmärka.

I övrigt verkar det inte ha funnits någon rädsla för smuts i samband med mjölken. Den stod ofta helt öppet i trågen, så damm och allehanda skräp lätt kunde bli extra tillsatser i både grädde och mjölk. Att hygien ibland var eftersatt vid kvinnornas hantering av mjölken framgår också (Johansson 1927:128):

Kvinnorna brukade med mer eller mindre smutsiga fingrar stryka mjölk- och gräddskvättar ur kärlen för att låta dem gå i folkmaten, man kunde få se matmor slicka grädden från pekfingret ock – spotta den i smörämnet.

Brokasa och den egna hygien syns inte ha haft någon relevans i sammanhanget, eftersom de inte ingick i butösernas bild av vad som var renhet och snygghet. Kvinnor, kor och mat var ett självklart komplex hitom gränsen för det tabubelagda orena.

De flesta folkminnesuppteckningarna om fåbodlivet har gjorts ett stycke in på 1900-talet. Den begynnande moderniteten syns i de då äldre kvinnornas minnen och berättelser från fåbodarna. Den moderna renligheten hade till dels vunnit insteg i butösernas hantering av mjölken, osten och smöret (Fig. 6). Här synes emellertid också finnas en motsägelse mellan vad butöserna visste att de borde göra, och har berättat, och vad de gjorde. Minnesberättelserna synes ha påverkats i efterhand av det moderna samhällets, det framväxande folkhemmets,

Figur 6. Butös på Erik-Lars-bodarna i Jämtland. I enlighet med 1900-talets nya renlighetsnormer har hon tagit på sig vita stärkplagg inför hanteringen av osten. Foto: Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Uppsala; F.H. 1936.

kvinnobild – den renliga, moderliga och för hemmets trevnad så outhärliga gestalten – så att minnena har förändrats över tiden. Är bilden av den i smutsen trampande butösen, som utgrävningarna manar fram ur fosfatkartorna, så skambelagd att den har förträngts? Den synes ha förträngts av de sista generationerna butöser själva, och den är traumatisk och accepteras inte av vår publik under föreläsningar och omvisningar.

Summary

When we have lectured on dairy maids, summer farms (Sw. "fäbod"), and garbage the last few years the audience has not believed us. Especially old women do not accept that the dairy maids, young girls or mature women, lived close together with the cows and handled milk, cheese and butter in the dirt and garbage indicated by our phosphate maps and archaeological excavations at 18th and 19th century sites. They, and their mothers, were brought up during the first half of the 20th century, during the time of public propaganda on the way towards the Swedish social welfare state (Sw. "folkhemmet"). To them womanliness and cleanliness is one and the same eternal image. They do not accept – actually they seem to be offended by – our display of dirty women handling food. During the 19th century, women, cows and food were one coherent complex not beyond the boundary of the acceptable. For late 20th century women this is simply not possible.

Litteratur

- Douglas, M. 1966. *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Frykman, J. & Löfgren, O. 1979. *Den kultiverade människan*. Gleerups Utbildning AB, Malmö.
- Förste provinsialläkaren = Förste provinsialläkaren i Jämtlands län. Årsrapport. Landsarkivet i Östersund CII:1.
- Johansson, L. 1927. Om renlighetsförhållandena i Frostviken. I: Lundell, J.A. (red.) *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. P.A. Norstedt & Söner, Stockholm: 119-138.
- Johansson, L. 1947. *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*. Carl Bloms boktryckeri, Lund.
- LJ = Etnologiska uppteckningar. Levi Johansson. Läns museet Västernorrland, Härnösand.
- Nordström, L. 1938. *Lort-Sverige*. Kooperativa förbundets förlag, Stockholm.
- Provinsialläkaren = Provinsialläkaren i Östersunds distrikt. Årsrapport. Landsarkivet i Östersund CI:1.
- Stenbäck Lönnquist, U. & Welinder, S. 2005. The archaeology of complex feelings. *K.A.N. Kvinner i Arkeologi i Norge* 24: 36-51.
- Åström, L. 1985. Husmodern möter folkhemmet. I: Frykman, J. & Löfgren, O. (red.) *Modärna tider*. Liber Förlag, Malmö: 196-255, 472-474, 488-499.
- ÖMEA = Fäboduppteckningar, Östersunds Museums etnologiska arkiv. Jämtlands läns museum, Östersund.